

ԴԵՌԱՀԱՄՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԲՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒ- ԹԵԱՆՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅՈՎՀ. ՏԵՐ. ՄԻՐԱՔԵԱՆՅԻ

Դեռահասների դրականութիւնը երկու գլխաւոր հասկացումների վերաճեցինք ¹⁾ առաջինի մէջ ամփոփելով հիւսիսը, Ռոբինզոնի պատմեաճքը, զրոյցն ու պատմեաճքը՝ պարզեցինք, որ այդ բանահիւսութիւնները բնորոշում են քաղաքակրթական-պատմական աստիճանները, և չիշելով կենսագրութիւնը, իրական (ռէալ) աշխարհից առած նիւթերը (պատմութիւն, աշխարհագրութիւն ու բնական գիտութիւնները), բանաստեղծութիւններն ու պարբերական հանդէսները՝ այս ճիւղերն էլ ի մի ամփոփելով նոյն աստիճանների լրացուցիչ ու լուսաբանող փարբեր անւանեցինք։ Աւերմն հիմա դառնալով այս երկրորդ հասկացման՝ սկսեմք բելլեպրիստական-պատմական գրեաճներից, որոնք միշին դիրք են բռնում, և դառնալով զուր պատմական նկարագրութիւններին կամ պարկերներին՝ կը սկսեմք աչսպիտով իրական (ռէալ) աշխարհը, կենսագրութեան, բնական գիտութիւնների, ճամբորդական նկարագրութիւնների վրայ խօսելով՝ կ'անցնեմք ուսանաւորներին, դրամատիկական գրեաճներին ու վերջապէս պարբերական մամուլին։

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ԲԵԼԼԵՏՐԻՍՏԱԿԱՆ ԳՐԻԱԾՔՆԵՐ ԵՒ ԶՈՒՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նախ վեր առնեմք բելլեպրիստական ձևի վերաճած պատմական գրեաճները, որոնց հեղինակներն օգուտ քաղելով բանաստեղծին շնորհած ազատութիւնից՝ պատանիների մէջ դէպի պատմա-

¹⁾ Տես Մուրճ, 1898, № 9, 10—11։

կան կեանքը հարցասիրութիւն արծարծելու համար՝ մէջ են բերում մտացածին անձեր, պատմականների հետ յարաբերութեան մէջ են գնում և դունագեղ պատկերների շնորհով գրաւում են դեռահաս սրտերը: Եթէ այս կարգի գրաւօրէններն աւելի համակերպւած լինէին ընթերցողների պահանջներին, կարելի էր Ռոբինզոնից ու Կուպերից յետոյ նրանց ձեռքը տալ: Ինչպէս պատմական վէպերի, նոյնպէս էլ պատմաճշմանի գլխաւոր անյարմարութիւններից մէկն այն է, որ նրանք ընդհանրապէս բարձր ոճով են գրւած լինում և մին էլ որ սիրայինը նրանց մէջ շատ անգամ անթոյլատրելի եղանակներով է նկարագրւում: Այս էրոտիկան տարրը սակայն այդ գրաւօրէնից դուրս ձգելու ոչ հնարաւորութիւն կայ և ոչ էլ պէտք, քանի որ հին, վերին աստիճանի փափկանկաւոր բարոյակրթիչ ուղղութիւնից հիմա ձեռք են վերցնում, դասական երկերն անխռով սրտով դասականութեան նիւթ ընտրելով: Այս կարգի պատմաճշմանի ու վէպերի մէջ նկարագրւած ուժեղ և կենսալի բնաւորութիւնները կենսորոնացնում են դեռահասների ներքին աշխարհը և ապագայ կեանքումն էլ նրանց առաջնորդ հանդիսանում: Պատմական վէպն անշուշտ աւելի զարգացած օրիորդների ու պատանիների ընթերցանութեան նիւթ կարող է դառնալ: Ժողովուրդն ու դեռահաս սերունդը շատ թերի կամ ամենին գաղափար չունենալով պատմական երևոյթների ու նրանց պատճառականութեան մասին, ժամանակակից ու ապագայ կեանքի վրայ էլ շատ սահմանափակ հայեցաճշման է ունենում: Ահա նախ բելլետրիստիկական գրաւօրէնով հարցասիրութիւն զարգացնելով՝ պատմութիւնովն էլ հետաքրքրւելու ձգտում կառաջացնէիք նրանց մէջ: Թէև, ինչպէս առաջին հարւածում յիշեցինք, Տէնը միայն վեր առած կեանքի ժամանակակից հեղինակների երկերն է իսկական պատմական համարում, սակայն նորագոյն գրականութեան մէջ այնպիսի գրիչներ են ձեռք զարկել այդ գործին, որ երևի դեռ երկար ժամանակ ընթերցող հասարակութիւնը զիւթւած կը մնայ նրանց հմայիչ ձեռագործներով:

Պատմական կեանքից վեր առած պատմաճշմանից պահանջւում են որ և է միջադէպի կամ շրջանի ճշգրիտ ու վստահելի պատկերներ: Գործող անձերի կեանքն ու կացութիւնն այնպէս

պէտք է նկարագրել, որ նրանք իրանց ժամանակակից պայմանները մեզ ակնյայտնի պատկերացնել կարողանան: Կան այնպիսի գրաւորներ, որոնց բովանդակութիւնը ոչ միայն պատմական չէ, այլ և մինչև անգամ հեղինակի կուսակցական միտումներից զերծ մնացած չի լինում: Հմրութիւնից զուրկ գրողներն էլ շատ անգամ վեր են առնում ու պատմական յայտնի անձին են գլխաւոր դերը տալիս և այսպիսով հէնց իրանց ձեռքով բանաստեղծութեան թւերը կտրաւորում, նրան ազգայութիւնից զրկելով: Մինչդեռ ընդհակառակը պէտք էր որ ստեղծւած տիպարներն իբրև գլխաւոր դերակատարներ հանդիսանային, որպէս զի հնարաւորութիւն լինէր արեւստի պահանջման համապատասխան՝ նիւթերը պատմական խիստ պայմաններից անկախ մշակել: Շատ անգամ էլ անուններն ու թւականները, միջանկեալ ու կարեւորութիւնից զուրկ անձերն ու եղբւրութիւնները ծանրաբեռնում են գրաւորը և թոյլ չեն տալիս, որ ընթերցողը պարզ տեսնել ու հետամուտ լինել կարողանայ, թէ պատմական ոյժերն ինչպէս են գործում: Ինչպէս պատմական գլուխաւորների ու դասագրքերի մէջ, նոյնպէս էլ վէպերի ու պատմաւորների մէջ պատերազմների յաճախակի և ընդարձակ նկարագրութիւններն այնքան մթնացնում են պատկերը, որ քաղաքակրթութեան կենսաբու ճառագայթներն աղօտանալով կարծես պատահական ու կողմնակի ցոլքի պէս գալիս ու անցնում են նրանց վրայից: Այսպիսով ընթերցողը փոխանակ որ և է ժողովրդի սովորական կեանքի պատկերը տեսնելու՝ նրա առժամանակեայ կրքերի տիրազին տեսարանին է հանդիսատես լինում:

Պատմական վէպերի ու պատմաւորների օրինակելի հեղինակներ համարւում են Սկուր, Ալէքսիս, Ֆրայտագ, Շեֆէլ, Յ. Ֆ. Մայէր, Հանսթ, Կլայստ:

Հայկական գրականութիւնը թէև ունի քիչ շատ պատմական վէպեր ու պատմաւորներ (Մերենց, Ռաֆֆի, Մուրացան), սակայն բուն պատմական ու ժողովրդական դրաւորներ՝ ոչ ոք քանի որ այս այսպէս է, պահանջ կա՞յ արդեօք եղածներից փոխադրութիւններ անելու: Եթէ պատմական հարուստ բովանդակութիւնով զեղուն վէպեր փոխադրելը բաւականին «անշնորհակալ» գործ է, հապա ի՞նչ յոյս կարող էինք ունենալ մեր նոյնանման վէպերի փո-

խաբրութիւնից: Իմ կարծիքով աւելի լաւ է ղեռահասարմի քիչ ուշ և ուղղակի բնագրերը ձեռք առնէ՝ քան չոր ու ցամաք, անսիրտ ու անհոգի կցկցանքները, որոնց անշահ նմուշներից շատ շատ փեսնում են ուրիշ ազգերի գրականութեան մէջ:

Զուտ պատմական նկարագրութիւնները հին ազգերի ընտանեկան, հասարակական, պատերազմական կեանքից զբաղմունքների, զւարճութիւնների, արդ ու զարդի, շինութիւնների և այլն աւելի գունաւոր պատկերներն են ներկայացնում: Այս կարգի գրածքները, որոնք գրականութեան մէջ պատմական պատկերներ են անւանում, պատմական վաղանցուկ անցքերից անկախ՝ ներկայացնում են նշանաւոր որ և է շրջանի քաղաքակրթական փառանքները, բնորոշ երևոյթները: Պատմական պատկերներին իբրեւ օրինակ կարող են ծառայել Ալբերտի Ռիխտերի գրածքները, որոնք որքան էլ հեյտաբերական լինէին զարգացած ու հարցասէր պատանուն, այնուամենայնիւ պատմական վէպերի ու պատմածքների հրապոյրը չէին կարող ունենալ: Որոշ ասորիճանի զարգացման հասած պատանին միայն ձեռք կ'առնէ այդ նկարագրութիւններն անցած գնացած կեանքի մասին աւելի ճիշտ գաղափար կազմելու համար քան դասադրքերն են տալիս:

Բ. ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԱՆՁՆԱԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս յայտնի է, կենսագրութիւնը պատմութեան դասաւանդութեան սկզբում առանձին նշանակութիւն ունի: Եթէ զրոյցներից չեւոյց, որոնց մէջ անհատական կեանքն է զբաղեցրել մանկան երեակայութիւնը, անմիջապէս պատմական բարդ ու ընդարձակ երևոյթներին անցնելու լինէինք, անշուշտ աննպատակ գործի ձեռնարկած կը լինէինք: Այս պարճառով էլ մանկավարժութիւնը դասաւանդութեան առաջին շրջանում անձնաւորութիւնն է ներկայացնում իբրեւ պատմական կեանքի շարժիչ (մոտոր), ի նկատի ունենալով որ անհատի կեանքն աւելի պարզ միութիւն է ներկայացնում՝ քան ժողովրդինը: Դեռահասար զարգացման որոշ ասորիճանի հասնելով հետզհետէ վերահասու է լինում, որ այս կամ այն նշանաւոր անձնաւորութիւնն իսկապէս ժամանակակից պատմական կեանքի արտադրութիւնն է, որ նրա ներքին աշխարհն էլ նոյն օրէնքներով է ղեկավարւում, ինչպէս ժողովրդինը, և որ միայն հանճար-

ներին է յաջողուում իրանց ժամանակից մի քանի աւելի առաջ անցնել:

Մինչդեռ բելլեյրիստական-պարսական գունագեղ գրեածքները գրաւում են ընթերցողի սիրտը բանաստեղծական ազաւթ թուխքով, կենսագրութիւնը հետաքրքրում է ու հիացնում նրան իսկական կեանքի չքնաղ ու ազդու արտայայտութիւններով: Ընտիր կենսագիրը նախ ապագայ խորհրդաւոր կեանքի նշույնները վեր հանելով ապա ներկայացնում է պատմական հասակի ձգտումները շարժառիթներն ու տարանունները ու վերջապէս հասուն շրջանի բնաւորութիւնն ու գործքերը այն չափով նկարագրում, որ չափով որ ի նկատի առնւած ընթերցողներին հասանելի կը լինեն: Այս կենսագրութիւնները դեռահասին թէ ուրախութիւն և թէ հաճոյք են պարծառում և թէ բարձրացնում են նրան՝ միտքը պարզելով ու զգացումներն ազնւացնելով: Անկախ բնաւորութեան տէր մարդու կեանքի ազդու հոսանքին ուշի ուշով ու ոգեւորութիւնով հետեող մարտդ անհատի մէջ էլ մտապարկերներից առաջանում են ձգտումների ցանկալի հոսանքներ այնպէս, ինչպէս հատիկ հատիկ կաթիլները, որո մոլոր վտակները բնական ազդեցութեամբ միախառնելով ու որոշ ուղղութիւն բռնելով, զգալի ոյժ են արտադրում:

Կենսագրական նպարակին ծառայող երեք գլխաւոր տեսակներ կան գրականութեան մէջ: Մէկը վիպական ճնւղով ինքնակենսագրականը, որի արժանատորագոյն ներկայացուցիչ Դիկկէնսի հիանալի «Դաւիթ Կոպերֆիլդն» է և Լեւ Տոլստոյի «Մանկութիւն», պատանեկութիւն ու երիտասարդութիւն: Այս տեսակի և իսկական կենսագրութեան մէջ տեղն է բռնում Գէօթէի «Իմ կեանքի ճշմարտութիւնն» ու բանաստեղծութիւնը՝ շատ բազմակողմանի ու խորազննին երկասիրութիւնը: Մեր խօսքն այստեղ, ի հարկէ, այդ տեսակների մասին չէ, որոնց միայն առաջինը շնորհիւ իր վերին աստիճանի թարմ ու հիւթալի բնաւորութեան՝ մանկական գրականութեանն ևս նւիրել է բազմապիսի գեղեցիկ փոխադրութիւններ: Որքան կենսական ոյժ կայ այդ գրեածքում, որ հազարաւոր էջերի աննըշան քամուքին էլ, յիսուն երեսնոց գրքոյկին էլ, կեանք ու արեւ է տալիս: Կենսագրութեան գլխաւոր նպարակը, ասում է Գէօթէն,

«մարդուն նրա ժամանակակից հանգամանքներում ներկայացնելն է»։ Հետևաբար առանձին նոյն իսկ հանճարաւոր անհատի կենսագրութիւնը թերի է, երբ նրա շրջապատող կեանքը, ինչպէս այդ պահանջում է վիպասանութիւնն էլ, անտես է առնւած կամ թերի նկարագրւած։ Տաղանդն ու հանճարն էլ իրանց ժամանակի արդիւնք են։ Նրանք օժտւած լինելով իւրացուցման ու մշակման հսկայական ոյժերով՝ արտաքոյ կարգի կերպարանափոխութեան են ենթարկում իրանց մտադարարւած նիւթերը։ Բայց, ի հակէ, այդ արտակարգ իմացականութեան շնորհով նրանք մի քայլ էլ ժամանակից առաջ են անցնում, ու այնպիսի իղէաներ յայտնագործում, այնպիսի մեծագործութիւններ են կատարում, որ եպիտորդները միայն պատմական կեանքի բնական բերմամբ՝ շատ անգամ բոլորովին նրանցից անկախ՝ հասնելով նոյն աստիճանին, նոր վրահասու են լինում այն ոգիների մեծութեանը։ Այս ընդհանուր տեսակէտից անցնելով մանկավարժականին՝ մէջ բերենք Նր. Հ. Լիցի մի կարեւոր յօդւածից ¹⁾ հետեւալ հարւածը. «Որքան ուսուցիչներ կան արդեօք, որ կարող են իրանց համար պնդել, թէ կարող են իրանցից աւելի մեծ մարդու կեանքը սպառնալիչ ու օրինակելի կերպով պատմել։ Արդեօք կարող են նրանք այդ բանն աւելի լաւ անել՝ քան ինքեանք այն մարդիկը, որոնք մեծ մասով իրանց անգին իւրապատում կենսագրութիւններն են մեզ յետ թողել։ Որքան էլ որ մեծ կասկածանքով վերաբերւէին «մեռած» տառին, որքան էլ որ «կենդանի խօսքին» առ երեւոյթս նախամեծարութիւն տալու իրաւունք ունենալ կարծէին, այնուամենայնիւ, մեր վտորձառութեան համաձայն, գրած խօսքը միջին ու բարձր դասադասների վրայ յաճախ աւելի զօրաւոր ազդեցութիւն է գործում։ Զէ՛ որ հէնց դեռահաս սերունդն է, հէնց մանուկն է, որ ամենից աւելի զգացուն սիրտ ունի. դէպի ամեն մի մեծ, ազնիւ, սքանչելի բան. հէնց նրանց ամենից հեշտ է ոգևորելը։ Այդ շարունակելով նա ասում է, որ կենսագիրը կարող է միայն այն դէպքում խոր ազդեցութիւն գործել, երբ նա տեղեակ է մեծ մարդու ամբողջ կեանքին և ոչ թէ նրա կեանքի միայն առանձին դժբերին։ Նա լարւած մտքով ու հետաքրքրութիւ-

¹⁾ Այս աղբիւրն էլ վերջը կը նշանակւի։

նույլ հեղեղած պէտք է լինի վեր առած կեանքի զարգացման ընթացքին, ականատես եղած լինի նրա շատ փորձերին, թէ աջողութիւններին և թէ անաջողութիւններին, թէ նրա ջանքերին, հոգսերին և թէ ուրախութիւններին...

Հիմա դառնանք մեր աղքատ կեանքին և հարց առաջարկենք, թէ արդեօք տեղ է նա մեզ այնպիսի նշանաւոր անձնաւորութիւններ, որոնց կեանքը կրթիչ արժէք ունենար դեռահաս սերնդի համար։ Այո, կը պատասխանեմ ես. այդ մարդիկը գոյութիւն ունեցել են և ունին, բայց նրանց ցանկալի կենսագրութիւնը՝ ոչ թէ քաղաքակիրթ աշխարհներում գործող երեւելի անհատներն ապշեցնում են մեզ իրանց հիանալի կեանքի մեծամեծ հնարագիւրութիւններով, խորախորհուրդ իդէաներով, բարձր ձգտումներով, այնուամենայնիւ մեր նշանաւոր գործիչներն էլ կարող են ան անսահման օրինակելի լինել, որ նրանց կեանքը հարկադրած է լինում ասիական աներեւակայելի խողովակների դէմ մաքառելով զգալի արդիւնք առաջացնելու Եթէ նրանց մտքի ու սրտի արտադրութիւնները համաշխարհային հռչակ վայելողների հետ համեմատութեան էլ չկարողանան դրել, նրանց բնաւորութեան ոյժն ու բարեբարոյց կեանքը կարող են ազդել դեռահասների վրայ։ Մի Ալիշանի, մի Պառնասի, մի Արաբիկի կեանքը հայ պատանու համար բոլորովին այլ խորհուրդ ունի՝ քան Բենեամին Պրանկլինի ընդ, Պեստալոցցունը, Գէթեինը... Հայի զաւակը, հայրենի խեղճուկ ու խաւար կեանքի այդ արտադրութիւնը, կարգալով առանց այն էլ լուսաւոր աշխարհի լուսաւոր աստղերին՝ կենսագրութիւնը և ապա դարձեալ այդ մոլոր ու յուսահատական կեանքի հոսանքին դառնալով՝ պէտք է որ բնականաբար նրա աչքերը շրջանային՝ շրջապատող թանձր խաւարի մէջ խարխալելու ստիպելով, նրա վրայ պէտք է որ մի տեսակ վհապութիւն գար այն և իւր հայրենի կեանքի մէջ խոր վիճ տեսնելով։ Միթէ հնարաւոր է անցնել, վեհերոս սրտով կրմամբար նա Այն, մի վհապիր, սիրտ կրայինք նրան, ով դու եռանդուն պատանի. տես քո ժողովրդի մեծ գործիչներին, ահա նրանք ձեռք են մեկնում քեզ, ճանապարհ են ցոյց տալիս։ Այդ մարդիկը երբէք չեն վհապել ու չեն վհապում. ժողովրդի յառաջդիմութեան ծառայող սուրբ սէրը նրանց միշտ յառաջ և յատաճ է մղել։

Ընտրելի աչգ չափական շախիղներից այն, որը սրտիդ մօտ է, գնա աչդ ուղղութիւնով և դու կը տեսնես, որ նա էլ քեզ լոյս աշխարհ կը հանէ։ Համոզւիր, մենք կը յորդորէինք նրան, որ աչդ փշոտ, աչդ բազմադեղ արահնպներով զգալի արդիւնք առաջացնող մեր գործին էլ քիչ հիացման արժանի չէ։

Բայց արդեօք աչդ պիտի խրախուսական կենսագրութիւններ արդէն պատրաստել ենք մենք, — ահա հարցը։ Եթէ մինչև անգամ մանկական հմուտ կենսագիրներ էլ ունեցած լինէինք, աչդ մարդիկ անճարացած պիտի մնային, երբ գրիչ վեր առնելու լինէին՝ ազգային երեւելի անձերի պատանեկական ու նամանաւանդ մանկական կեանքի գէթ սուերագիծը ներկայացնելու համար։ Մեր ծնողների ազգիպութիւնը մի կողմից, մեր կենսագրելի անձերի անփութութիւնն ասե՛նք թէ՛ մի տեսակ համեստութիւնը միւս կողմից, պատճառ են եղել, որ այսօր միայն շատ աննշան ու կցկտուր տեղեկութիւններ են մնացել մեր կենսագրական գրականութեան մէջ։ Ի՞նչ գիտենք մենք օրինակ Աբովեանցի, Նալբանդեանցի, Շանշեանցի, մեր դեռ երեկւայ այս գործիչների կեանքի արշալոյսի մասին։ Բարոյական պարտականութիւն ունին մեր նշանաւոր գործիչները իրանց թեղմնաւոր կեանքի աչգ խորհրդաւոր շրջանի նկարագիրը դեռահաս սերնդին ժառանգութիւն թողնելու։

Մեր ժամանակակից գործիչներից ամենից լաւ կատարից այս պարտականութիւնը պ. Ղ. Աղայեանցը «Մուրճ»-ում։ Ապա պ. Պոռչեանցը իր «Յուշիկներ»-ով սկսեց նոյնը, բայց իր գերդաստանի ծագման ազնւականութիւնը ապացուցանելու հետամտութիւն ցոյց տալով մի տեսակ սխալ սկզբնաւորութիւն արեց։ Բայց և այնպէս, այս մասը մի կողմ թողնելով՝ ընթերցողն այս գրքում կարողւմ է հեղինակին և նրա ժամանակակից նշանաւոր գործիչներին վերաբերեալ բաւականին հետաքրքրական տեղեկութիւններ օգտակար խեղճուկ ու խեղճուկ կէսնքից ինքնաշխատութիւնով հնդգհետէ հայրենի մտաւոր հորիզոնի վրայ բարձրանում է մի բազմակողմանի տաղանդի տէր մարդ, միւսինը պէտք է ցոյց տար, թէ ինչպէս նոյն հանգա-

անհրճելի դէմ մաքառելով ժողովրդի սրտից ու հոգուց խօսող մի ինքնատիպ Պոօշեան է առաջանում, մի բեղմնաւոր Բաժնի, մի հայրենասէր խօսնակ ու աշխարութեան հսկայ Ալիշան, մի կամքի ներկայացուցիչ ու անձնէր Գ. Սրժրուհի:

Լուսաւոր աշխարհների երեւիլի անձերի կենսագրութիւններն աւելի վաղ գրաւել են մեր արեւմտեան հայրենակիցների ուշադրութիւնը, բայց ժամանակի ընթացքում որքան որ արեւելեաններին մէջ աւելացել են այդ կարգի գրաւորները, նոյնքան էլ նրանց մէջ պակասել են ¹⁾:

Մեր Կովկասեան հայ գրականութեան մէջ նորագոյն ժամանակներս լոյս են տեսել թարգմանաբար առանձին գրքոյկներով Քենիամին Ֆրանկլինի, Վաշինգտոնի, Գարֆիլդի («Փայտաշէն խրճիթից մինչև սպիտակ տունը»), Աբրահամ Լինկոլնի, Ուրբենսօցի մանուկի (նկարիչ Ռաֆայէլի), Ջորջ Ստեֆենսոնի, Վիլհոլմ Զիլզոֆի և Գալիլէո Լիւինգստոնի (Բագու, 1894). իսկ «Աղբիւրում» նոյնպէս կարեւոր Խսահակ Զէմի, Անդերսէնի, Ֆիրդուսիի, որոնք դեռ արտասպաւած չեն ²⁾: Արեւմտեան բարբառով սրանցից մի երկուսն են հրատարակել Կուկ նաւապետի և Յովհաննա Դ'Արլի հետ և բացի սրանցից Ալիշանի «Յուշիկներից» քաղածներն ու մասամբ նորագոյն գործիչները: Հ. Մինաս վ. Բժշկեանն ու Հ. Մարութոս վ. Մ. Թէոփիլեանցն էլ ամբողջ ժողովածուներ են հրատարակել, որոնց բովանդակութեան մասին ոչինչ չեմ կարող հաղորդել, քանի

¹⁾ Բայց այս երևութիւնը լոկ կենսագրական գրաւորների նկատմամբ չէ որ աչքի է ընկնում: Դեռ առաջիններին վերաբերեալ թարգմանական գրականութիւնը արեւմտեան հայերի մէջ մինչև վերջին ուռա-թուրքական պատերազմը բարձրանալով հեղգհետէ, աչնուհետև արագ անկման է դիմում, իսկ մեր Կովկասեան գրականութիւնն ընդհակառակը մինչև այդ դարձակէտը վեհերոք քալելի անելով՝ ապա համեմատաբար համարձակ ընթացքով չառաջ է դիմում և ակօր աշնպիսի բարձրակէտի է հասնում, ուր երբէք չէր գտնուել: Բայց չը մոռանանք որ համեմատական բարձրակէտի վրայ է խօսքը: Մանրամասնութիւնները վերապահում ենք թւական զուգակշիռին:

²⁾ Մասամբ կենսագրական բովանդակութեամբ է Միրզա-Աւագեանի «Սոփէնի», նրա կեանքը, գիւտերը և վերջին ճանապարհորդութիւնը, թարգմ. (Գ). Զեռ-բա դեռ չէ անցել: «Մասնէղի կեանքն» էլ նոյնպէս:

որ Հայկական մատենագիտութիւնը՝ անձերի անուններն էլ չէ յիշում: Հ. Բժշկեանի «Այբուբենի կարգով և համառօտ» խօսքերը գոնէ ցոյց են տալիս, որ առանձին արժէք ունեցող բան չպէտք է եղած լինէին: Այվազեան (Աբր. Յ.). հրատարակել է նոյնպէս մի ամբողջ «Շար հայ կենսագրութեանց», ինձ անծանօթ: Արեւելեան բարբառով, բացի վերոյիշեալ ուշադրութեան արժանի և զնահատելի կենսագրութիւններից՝ ինքնուրոյն կենսագրութիւններ պատանիների համար դեռ մի երկու հատ ունինք. Պարոյր Հայկազն («Աղբիւրում») Բաֆֆու, Գրիգոր Լուսաւորի: Միրիմանեանցի և Հայոց մեծ վարդապետ Սուրբ Մեսրոպը—Մելեանցի, որոնց մէջ առանձին արժէք ունի առաջինը: Մելեանցի աշխատասիրածը գրաբար աղբիւրներից քաղւած բառերով ու դարձւածներով ծանրացնում է ընթերցումը, իսկ Միրիմանեանցինը նորից ձեռքս չընկնելով թարմ տպաւորութիւն չեմ կարող հաղորդել:

Յարութիւն Արարարեանցի կենսագրութիւնը, եթէ կեղծիք էլ չլինէր, իսկապէս լինէ հետաքրքրական բան կարող էր ներկայացնել նոյն իսկ հարցասէր զարգացած ընթերցողին: Մենեվիշեանի կազմածը Այւնեանի յիսնամեակի աւիթով դեռ մի չոր ու ցամաք ուրւագիծ է, թերեւ փափկանկատ հանգամանքների բերմամբ: Երւ. Շահազիզի մեղաջան ու լուրջ աշխատութիւնով տեղն ու տեղը գլուխ հանած Նալբանդեանցի կենսագրութիւնն էլ այնու ամենայնիւ մեր նպատակի համար զրեթէ նիւթեր չունի: Արովեանցի (Ն. Տէր. Կարապետեանցի գրած) պատանեկական կեանքը հայրենիքում և երիտասարդական-ուսանողական կեանքը Դորպատում աւելի յուշիկներ է թողել, որ գնահատելի ժրջանութիւնով հաւաքել է նրա կենսագրողը: Մանկական ու պատանեկական կեանքի նկարագրութեան թերութիւնն ունի նաև աւելի վաղ հրատարակւած Յարութիւն ամիրա Պէգճեանինը՝ աշխատութեամբ Մ. Պ.-ի: Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, որ հրատարակեց նորերս սրբազան Արիստակէս եպիսկոպոս Սեղրակեանը, մեզ հետաքրքրող գրականութեանը նոյնպէս համարեա ոչինչ չի տալիս: Ի. Յարութիւնեանցի «Ստեփան Պալատեանեանցը» աւելի զարգացած պատանիների ընթերցանութեան նիւթ կարող է համարւել. Խ. Մալումեանի «Մարի մշակը» նիւթեր կարող է տալ դեռահասների հա-

մար կազմելիք կենսագրութեան. նոյնպէս և Ա. Երիցեան՝ Ներսէս Աշտարակեցու կենսագրութիւնը: (Նոյնը գրած է և Արծրունիների մասին):

Գ. ԳՐՔԵՐ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ՇՐՋԱՆՆԵՐԻՑ

Մինչև վերջին ժամանակները գիտութեան հռչակաւոր ներկայացուցիչներն ընդհանրապէս իրանց համար մի տեսակ նւաստութիւն էին համարում գիտութիւններն ու երևելի գիւպերը ժողովրդին ու ղեռահասին մատչելի ձևի վերածելը, զարգացման սպորին խաւերում գտնուողներին էլ նրանց հաղորդակից անելը: Այս պատճառով էլ երկրորդական ու անարժան երրորդական ձեռքերն էին այդ դերը կատարում և այսպիսով մանաւանդ անկող գրչակների շնորհով ժողովրդի ու գիտութեան մէջ մի մշուշ էր պիւրում: Գիտութիւնը միայն ընտրեալ դասակարգին հասանելի բան էր համարւում: Բայց այն երևոյթն էլ վերջապէս փոփոխութեան ենթարկեց. ժողովրդին սրտանց համակիր մասնագէտներ, որոնք իրանց մատենադարաններից ու աշխատանոցներից, հեռադիտակներից ու խոշորացոյցներից դէն մի խաւար, բայց ուսումնաճարաւօրջեկա էլ ուշադրութեան առնելու միտք ու սիրտ ունեցան, այս անբնական երևոյթին այլ ևս չկարողացան լուռ ու անպարբեր ականատես լինել: Ինչո՞ւ և ո՞ւմ համար է իսկապէս գիտութիւն, արւեստ. հապա ո՞ւմ բարօրութեանը պէտք է նրանք ծառայեն: Միթէ պէտք էր բաւականանալ ուսումնարանի աւանդածով, որ հազիւ թէ ներշնչւած է լինում հարցասիրութեան ոգով: Եւ սկսեցին ժողովրդական-գիտական դրբեր լոյս տեսնել, բացւեցին ժողովրդական համալսարաններ, հին նախապաշարումների թանձր քողը պատռելով, եւ ահա բնական գիտութիւնների ժամանակակից ուժեղ հոսանքը նախ այս շրջանից հեղինակաւոր մասնագէտների ձեռքեր շարժեց հմտալից ու մանկավարժական տաքտով ժողովրդական ու մանկական գրքոյկներ հրատարակելու: Հ. Վազնէր, Կրեպելին, Սմիլէս, Ֆոյլը՝ Գերմանիայում, Գարլին, Հեօքսլի, Ֆարադէ ¹⁾, Գայլէ՝

¹⁾ «Մոմի բնապատմութիւնը», որի մէջ շաղկապւած են բոլոր բնական գիտութիւններից վերառած ամենահեղափոքրական իրերն ու երևոյթները: Այս գրւածքն էլ ուսուցիչն թարգմանւած է:

Անգլիացում, Թլամարիոն Թրանսիացում հիանալի արդիւնք առաջացրին և այսպիսով ապացուցին, որ պարզ ձևի վերածած գիտութիւնն էլ կարող է իր պատկառելի բարձրութեան վրայ մնալ: Բայց երբ գիտական գրքոյի՝ փոխանակ իր իսկական նպատակին ծառայելու՝ մի ձեռքով երկու ձմերուկ բռնել է ուզում, այսինքն՝ երբ այսպէս անւանեալ բանաստեղծական՝ նկարագրութիւններով համեմտւում են բնական գիտութիւնը ու երբեմն էլ կրօնական զգացումների ջերմեռանդ արտայայտութիւններ են մէջ բերում, այն ժամանակ այդպիսի գրեւծքը միայն ընթերցողի սիրտը պաղեցնելուն է նպաստում:

Ժողովրդի և դեռահասի համար աշխատասիրած գրքոյները պէտք է քննութեան առնել նախ բովանդակութեան ճշտութեան տեսակէտից, ապա տեսնել, թէ արդեօք այդ նիւթերը լիակատար արժէք ունե՞ն և թէ վերջապէս նրանց մշակութիւնն այնպէս համակերպւած է ընթերցողների պահանջներին, որ նրանք հետաքրքրութիւնով կարդային: Քիւնէրը, որ Նմիդի մանկավարժական հանրագիտարանում հեղինակաւոր գրչով մշակել է դեռահասների ազատ ընթերցանութեան խնդիրը, գիտական մանրամասնութիւններ չի պահանջում, եթէ դրանք մինչև անգամ շատ էլ հետաքրքրական ու զբօսուցիկ լինէին. միայն ճշգրիտ մեծը և ո՛չ թէ նորանշանը (կուրեօզը) նա արժան է համարում մատակարարել. միայն փորձած ճշմարտութիւնը և ո՛չ թէ երկբայականն ու ենթադրականը, ըստ նրա կարծիքին, տեղ պէտք է բռնէ դեռահասների գրականութեան մէջ:

Անարւեստ գրչակները շարունակ փութանում են մի կողմից գիտական ծանր բնաւորութիւն կրող նիւթերի և միւս կողմից չընչին նկարագրութիւնների մէջ: Նրանք կամ շատ բան են պահանջում դեռահաս ընթերցողից, կամ՝ ո՛չինչ: Առանձին նկարագրական հմտութիւն է պէտք, որպէս զի գործիքների, կաղապարների, նիւթերի, փորձի ու շատ անգամ էլ պատկերների պակասութիւնն այնքան էլ զգալի չը լինի: Անվարժ գրողները կարծում են, որ մինչև անգամ զանազան հեղինակներից մէջ բերւած հարաւորները, ծանօթութիւնները (ցիտատները) կարող են մանկական-ժողովրդա-

կան գրքոյկների համար անպատշաճ բան չհամարելու Զարգացումով տհաս ընթերցողին խօսքի անարգել ընթացքն է գրաւում, իսկ միջանկեալ տարրերը արգելքներ հանելով տհաճութիւն են պատճառում:

ա. Բնական գիտութիւնները: Որովհետեւ Վազնէրն ու Կրեպելինը Գերմանիայում իբրեւ օրինակելի բնագէտ ու բնապատում գրողներ առանձին ուշադրութեան են արժանացել, արժէ տեսնել, թէ նրանց երկերն ինչ առանձնապատկութիւններ են ներկայացնում:

Նախ մէջ բերենք Համբուրգի մասնաժողովի «օժանդակութիւն դեռահասների գրեւծքների քննադատութեան համար» 1896 թ. մենագրութիւնից հետեւալ տողերը.

«Վազնէրն աւարկաները զննում է ոչ թէ իրանց շրջակայքից մեկուսացած, այլ իբրեւ ամբողջի մասեր: Նա իր փոքրիկ ընթերցողներին չի ձանձրացնում ոչ համակարգութեամբ և ոչ էլ խիստ գիտական հետազոտութիւնով: Միւս կողմից էլ նա հեռու է մնում վայր ի վերոյ նկարագրութիւններից: Նա Ստեղծողին ոչ մի մեծաբարբառ խօսք, ոչ մի մեծահնչիւն գովասանք չի շուայլում, և սակայն նրա իւրաքանչիւր տողից տեսնում ենք, թէ ինչպէս ամեն բան իմաստուն կերպով է սահմանւած: Նա երբեմն կատակի և սիրալիր ձևերով է իր նպատակին հասնում, ու, մին էլ տեսնես, ուղեորութեան ժամանակ նկարագրութիւնն ընդհատելով՝ մի հետաքրքրական բան է պատմում, օրինակ՝ այսպէս սկսելով. «Կար չկար մի... կարծես թէ նա հէքիաթ պատմելիս լինէր: Մանուկը ջերմեռանդ սրտով ականջ է դնում, որովհետեւ հէքիաթ է թւում նրան այն, ինչ որ Վազնէրն ասում է, բայց սակայն կախարդւած թագաւորադուներին մասին չէ խօսքը, այլ պատմւում են այնպիսի բաներ, որ ամեն օր մանկան աչքի առջևն են ¹⁾»: Վազնէրը գու-

¹⁾ Նա, օրինակ արևի, ու երկրի աներևակալելի տարածութիւնն իր փոքրիկ ունկնդիրներին հասանելի դարձնելու համար՝ նրանց հետ դէպի արևը երկաթուղով ուղևորութիւն է անում և հաշւում, որ աչդ փոքրիկները զաւակ կ'ունենան, մամ ու պապ կը դառնան, նրանց թոռներն էլ նոյնպէս և արսպէս 300 տարի անցնելուց չետոյ միայն տեղ կը հասնին:

ցէ Կրեպելինից ետ քնար ժամանակակից գիտութեան տեսակէտից, բայց բնութիւնը բանաստեղծօրէն ըմբռնելում նրան ոչ ոք չէ գերազանցել:

Կրեպելինն իր ռեանական ուսմունքը տան մէջ՝ զրուածքում պրամախօսութեան (դիալոգ) ձեւն է ընտրել: Կարելի է մէկէն ի մէկ օտարօտի թւայ, որ նա մի ձև է վերընտրում, որ Կամպէն իր Ռոբինզոնի համար նպատակաշարմար էր համարել և որից վաղուց ձեռք են վերցրել: Բայց սակայն Կրեպելինը այդ եղանակն ընտրելով մի աջողակ միջոցի էր դիմել. որովհետև այն, ինչ որ պրամական նիւթերի համար աննպատակաշարմար է համարուում, կարող է բնական գիտութիւնների շրջանից վերցրած նիւթերի համար գերազանցօրէն օգտակար լինել, և որ այդ այդպէս է, հեղինակն ապացուցել է... Երեխաներն են, որ իսկապէս առաջնորդում են խօսակցութիւնը. նրանք փոխադարձաբար իրար հաղորդում են իրանց գիտողութիւնները, միմեանց ուսուցանում են հայրը նրանց միայն դրողւմ է, մորածելու նիւթ է մատակարարում, այս ու այնտեղ, երբ հարկէ լինում, լրացնում և ուղղում է: Նկատուում է, որ հեղինակն ամենուրեք յորդառապ աղբիւրից է քաղում, բայց և այնպէս բարձր է պահում այն խօսքը, թէ պարպիւրը սահմանափակութեան մէջ է երևում: Տեսնում ես, որ նա ոչ միայն գիտնական է, այլ և մանկավարժ, որ ուսումնարանում է զօրծել: Ինչպէս գիտէ նա նուրբ կերպով որոշել տասնութեց, տասներեք կամ տասը տարեկանի մտաշրջանները: Ինչպէս հմտալից կերպով նա իր ունկընդիրներին առաջնորդում է դէպի ուղիղը՝ առանց նոր ուղի ելնող մանուկների պէս նրանց ձեռքից բռնած փոփ-փոփի ման ածելու...

Ես էլ այս երկու հեղինակների զրուածքներից մօտաւորապէս նոյն պպաւորութիւններն սրացայ, միայն թէ Կրեպելինի վերոյրշեալ զրուածքից չի երևում, որ երեխաներն են պրամախօսութիւնն առաջնորդում: Դ՛հա, այդ դերը կատարում է մեծ մասով նրանց հայրը (հեղինակը), իսկ նրանք հօլ հօլ նորանոր հարցումներ են առաջարկում և իւրաքանչիւրն իր խելքի կտրածի չափ մասնակցում է վիճաբանութեանը ու ճշմարտութեանը հասնելուն՝ նպաստում: Վազնէրը աւելի զունագեղ մանրանկարներով, գեղեցիկ պատճեներով (օրինակ Վէպի բնութիւնը՝ զրուածքում) նախ սրբինձ

ու ապա դատողութեանն է մօտենում, իսկ Կրեպէլինը մրցողութեան ոգին հրահրելով, սրում է դատողութիւնը, վաստում է հարցասիրութիւնը աննշան թւացող իրերի ու երեւոյթանքի վրայ սանիկների մանրազնին ուշադրութիւնը գրաւելով:

Անցեալ 1898 թ. Կրեպէլինի վերոյիշեալ գրածքը ուսուիրէն թարգմանեց ¹⁾, բայց „Воспитаніе и обученіе“ հանդիսի գրախօսութիւնն այդ աւանդման ձևին հաւանութիւն չուեց այն հիման վրայ, որ տրամախօս անձերի անուններն այս գրածքում էլ գրամատիկականի պէս խանգարմունք ու տհաճութիւն պիտի պատճառեն: Բայց 4-6-րդ երբ ² — 3 երեխաներ իրանց փորձառութիւնները, տարակոյսները, կարծիքները մէջ են բերում, նրանք իրանց հասակակից ընթերցողներին էլ մրցնում են այդ դերերի մէջ, նրանց համանման մտապատկերների շարքերին էլ վերարտադրելու առիթներ ներկայացնելով: Դասագրքերից շատերը այս բանը փորձած կը լինեն ընթերցանութեան դասագրքերում տեղ-տեղ ընդունւած բնագիտական յօււսածների վրայ, որոնք տրամախօսական ձևի վերածելով աշակերտներին կարծես երեւակայութեամբ մասնակից են սնում այդ վիճաբանութիւններին: Արժէր հայերէն էլ թարգմանել այս գրածքը ³⁾, որի սպարութեան պատճառով բազմակողմանի հետաքրքրական յօււսածներից կարելի էր օրինակ հետեւեալ ընտրութիւնն անել. Սարգի կեանքը ջրի յատակում ու սենեակում. Շւեդական լուցկիների առանձնապարկութիւնը և սովորականները. Օճառ պատրաստելը, Թիթեռնիկի ձմեռելը, Մկների գաղթելը, Մարդու և մի քանի կենդանիների մրտաւոր կեանքի համեմատու-

¹⁾ Տողերս գրելուց չնոյն հանդիսում կարդացի այս գրածքի մի նոր թարգմանութեան գրախօսութիւնը. Առաջին թարգմանիչ Կ. Ի. Տիխոմիրով բնագրի անունն իսկութեամբ է թարգմանել. — Изучение природы дома, իսկ երկրորդը՝ ոչ. — Вечернія бесѣды для юношества. Դրախօսը թէն վերջինն էլ ազատ չի համարում թերութիւններից, սակայն թէ ներքին և թէ արտաքին չտրկութիւններով աւելի բարձր է դասում. վերջին թարգմանութիւնը, որ պատկերազարդ է, 184 էջ ունի, գինը 1 ռ. 50 կոպէկ:

²⁾ Հասարակ չգիտեմ, բայց կարծում եմ որ վաղնէրի գրածքներն էլ ուսուիրէն թարգմանւած պէտք է լինին:

թիւնը, Բոյսերի շարժուսը, Ձկների քունը, Սունկերի դերը օրգանական աշխարհում...

Այս գրաւածքներից զաւր գնահատուած են Գրուբէի Բնական պատկերները, Բրէմի Կենդանիների կեանքը, Հ. Մազիուս՝ Բոյսերի ու կենդանիների կեանքից, Չուպին՝ Արդեան աշխարհի կենդանիների կեանքից, Բացի սրանցից Բրենդելի Պատմաւածքները կենդանիների կեանքից, Բոյմէրի Պալէոօրոլոգիանը կենդանիների աշխարհում, Շփիլէրի Կենդանական պատմաւածքները՝ հին ու նոր ժամանակներից, Կառլ Ուուսինի Ազաւր բնութեան մէջ, և անգլուհի Արաբէլլա Բոքլիի Վիտրուլեան Թագաւորութեան դիւթական Թագաւորութիւնը:

Համաշխարհային մասնադարանական վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ առհասարակ ժողովուրդը բնական գիտութեանց վերաբերեալ գրքեր քիչ է կարդում, որ այդ քանակութիւնը համեմատել չի կարելի բեղկոյրիսականի հետ և չպէտք է էլ համեմատել: Սակայն եթէ այդ գրքերը հետաքրքրական նիւթերի հետ նաեւ գրաւիչ ձևերով մշակուած լինէին, անշուշտ աւելի հարցասիրութիւն շարժած կը լինէին: Այսպիսի գրաւածքներ կազմողին հարկ անհրաժեշտ է թափանցել Վազնէրի ու Կրեպիլինի երկասիրութեանց ոգու մէջ:

Մեր գրականութեան մէջ դո՛ւնէ ինձ յայտնի չեն արեւմտեան բարբառով հեղինակաւոր բնագէտների երկերից թարգմանութիւններ: Իբրեւ հաւաքական աշխատութիւններ յիշատակութեան արժանի է նորոգ հանգուցեալ Գալուստ Կոստանեանի Զմիւռնիայում 1858 թ. հրատարակած «Թանգարան հասարակաց» (Bibliothèque populaire) 16. հատորներից բաղկացած աշխատութիւնները, Վիեննայի Վագենապարան կրթական և զբօսալի պետականաց մէջ մի քանիսը և առանձին լոյս տեսածները:

Մեր արեւելեան գրականութեան մէջ հեղինակաւոր գիտնականների ժողովրդական գրաւածքներից թարգմանել է Ի. Յարութիւնեանցը Հէօքսլիի «Տարերբ բնական գիտութեան», մի առաջին քիմիա հետաքրքրաշարժ բովանդակութիւնով ու մեթոդով. Տ. Յովհաննիսեանը՝ յայտնի Ֆլամարիոնի «Աստղաբաշխութիւնը», Լ. Մելիք Արամեանը՝ 2. Դարւինի «Աներկոյթ հողագործը» կենդանաբա-

նութիւնից՝ շատ հետաքրքրական բովանդակութիւնով: Եթէ բնական գիտութիւնների զանազան ճիւղերից թարգմանաւածները համախմբենք, վերոյիշեալներից զատ կենդանաբանութիւնից յիշելու ենք պրոֆ. Բողդանովի «Խժողները», թարգմ. Լ. Մ. Ալամանի: Նոյնի «Թռչունների աշնանային տեղափոխութիւնը» և «Բնի ու ձուի որսը» միասին կազմած, թարգմ. օր. Ն. Սհանեանի՝ բաւականին հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններով, Ս. Կուզնեցովայի «Ձարմանալի որդը», թարգմ. Ն. Ղուլիջանեանցի: Շերամի կեանքն հետաքրքրական ձևով նկարագրւած է այս գրքովում, որ—թեթև լեզուով է թարգմանւած: Վ. Լուսկիի «Կենդանիների աշխարհում», թէև հարեանցի, բայց հետաքրքրական երևոյթներ է բովանդակում: Նոյնը գրել է նաև «Հանրամատչիլ բնախօսութիւն» Թ. Հ. Հ. Ը. «Հանրամատչիլ գիտական գրադարանին» շարայարւած: Ալէքսանդրապոլում վերջերս Տ. Ռաշմաճեանց և Ա. Զիլինկարեանց ձեռնարկել են միացած ոչտերով բնական գիտութիւններից մի շարք գրքոյկների հրատարակման: Մինչև հիմա լոյս են տեսել «Կենդանիների բնագիտ», թէ նիւթի և թէ մշակման տեսակէտից ուշադրութեան արժանի, ապա «Մեղուններ» աւելի ընտիր, իսկ երրորդ գրքոյկը ձեռքս չհասաւ: Մամուլի տակ են ու պատրաստ են նաև ուրիշները բազմակողմանի բովանդակութիւնով:

Բուսաբանութիւնից, որքան հաւաքածս նիւթերից գոնէ երեւում է, միայն երկու գրւածք ունինք. Բէրնշտայնի «Մաղիկ ու պտուղ», շնորհալի գրչի արգիւնքը Մելլե Մուսեանի թարգմանութեամբ, և լստ Ծիգէի «Բոյսերի կեանքը», թարգմ. Ս. Բ.: Բոյսերի արտաքին գործարանների մասին հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններ է տալիս, միայն թէ թարգմանական լիար բռները ծանրացնում են հասկանալու գործը:

Որքան որ զուտ կենդանաբանական գրւածքներ ենք թարգմանել, համարեա նոյնքան էլ ընլլետրիստական ձևով նկարւած պատկերներ ունինք կենդանիների կեանքից: Սրանց մէջ առաջին տեղը կարելի է տալ Աւենարիուսի «Թաւամաղ մեղունին», թարգմ. օր. Ն. Տէր-Մարկոսեանցի, ապա Սլիվիցկու «Թորամանկ աղւեսին», պ. Պոշեանցի ընտիր ու հայացրած թարգմանութեամբ, կարծես հէնց ինքն է հեղինակել: Պ. Նեգվանովայի «Մուկուչի հաւիկը» կենտ-

րոնացումից զուրկ է, քանի որ իսկապէս աւելի աղւէսի քան Մուկուլի և հաւիկի կեանքն է նկարագրուում: Իսկ ինչ վերաբերում է նոյն Ալլիվիցկու «Նապաստակ»-ին իսկապէս ոչ բնապարմական և ոչ էլ բելլեորիստական գրւածք է, այլ երկուսի մէջ առկա մնացած. ուստի և ոչ մի և ոչ միւս կողմով սպաւորութիւն կարող է գործել:

Բելլեորիստական ձեռով ընագիտութիւնից էլ ունինք մի գրւածք՝ Գրուբէի «Ջրի կաթիլի պարմութիւնը», թարգմ. Մոսկւայի Հ. Ո. Գ. Ը.: Շատ դասադրքերում ընդունւած յայտնի յօււածներն երևի սրանից են քաղւած: Զուտ բնագիտական գրքոյկներ հրատարակեցին Պետերբուրգում Մելիք Մուսեանցի թարգմանութեամբ՝ «Անձրև և ձիւն» ժիւլարովսկու և «Տաքութիւն և օդ», հեղ (?): Գ. Զաքարեանն էլ գրել է «Նուրը», որ նոյնպէս արժէր կարդալ, թէև այդ երկուսի պէս թեթեւ է: «Անձրև և ձիւնը» երկբայական սարքերից ազատ է, մշակումն էլ փեղ-փեղ անկարար է, իսկ «Տաքութիւն և օդը» գերծ է անճշտութիւններից:

Երկրաբանութիւնից ու աստղաբաշխութիւնից էլ թարգմանւել են յայտնի ուսւ ժողովրդական գրող Ռուբակինի «Ջրոյցները բնութեան մեծ ու անեղ երևոյթների մասին», թարգմ. Մ. Տ. Անդրէասեանցի, մի ընտիր գրւածք. և Լուսինիչի «Երկրաշարժ և հրադիսային լեռներն» ու «Երկրի ու երկնքի մասին» գրւածքները, երկուսն էլ Գիւլ Նազարեանցի թարգմանութեամբ: Զեռքս անցել է առաջինը, որի նիւթը շատ հետաքրքրական է, բայց ա. կիսում, որ ներածութիւն է կոչոււմ, օրինակները շատ են կուտակւած: Թարգմանական դժւար հասկանալի բառերը քիչ չեն և փեղ-փեղ նոյն իսկ գրաբառամոլութեան պէս մի բան է աչքի ընկնում, թէև թարգմանչին կարծեմ այդ բանից հեռու մարդ պէտք էր կարծել:

Ինչ վերաբերում է արւեստներին, մեր ոչ մանկական և ոչ էլ ժողովրդական գրականութիւնը նրանց մասին գաղափար է ունել: Մինչդեռ, ինչպէս այլ առիթով փեսանք, նրանք քաղաքակրթութեան շոշափելի տարրեր լինելով՝ անտես չպէտք է առնւեն: Շատ թերի կը լինէր մեր աշխարհայեացքը, եթէ գաղափար չունենայինք դոնէ ամենագործածական ու հետաքրքրական արտադրութիւնների մասին: Մի թէ քիչ թէ շատ զարգացած մարդու պարտականութիւնը է բաւարարութիւն տալ մանկան օրինակ հետեւեալ հարցերին, թէ

ինչպէս են շինում թուղթը, ինչից և ինչպէս ապակեղէնը, շա-
քարը, օճառը... Հարց է, թէ ինչո՞ւ մարդիկ շատ բնական բան են
համարում պարմութեան, աշխարհագրութեան, լեզուի դասագրքե-
րում կցկրուել տեղեկութիւններ որով ալ մասին, իսկ կարարեալ
զաղափար որով՝ ոչ: Զէ՛ որ արւեստները ծառայում են բնական
գիտութիւնների պրծագրութեանը, նրանց վերջնական նպատակին:
Կան նիւթեր, որ ուղղակի կարելի էր միացնել այս կամ այն բնա-
գիտական, քիմիական, բնապարմական զբառքին, կան էլ՝ որ արժէր
աւ պէտք էր առանձին մշակել:

(Վերջը չաջորդ թւով)

